

УДК 316.2

В. В. ЩЕРБИНА, І. Л. ПЕНЧУК

СОЦІАЛЬНА ДІЯ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ

У статті аналізується рефлексивне осмислення соціальної дії в ситуації постмодерну відомим теоретиком З. Бауманом у порівнянні з класичними концепціями.

Ключові слова: соціальна дія, соціальність, габітат, самоконституювання, са-момонтаж.

Концептуальне оформлення рефлексивного осмислення постмодерністського стану суспільства ще далеке від свого завершення, але потребує дослідження шлях його поступового викристалізування із сукупності різноманітних ідей.

Для більшості соціологічних версій базовою є категорія “соціальної дії” як одиниці соціальної реальності, що її констатує. У суспільстві, що розуміється як сукупність усіх можливих взаємодій, теоретична соціологія виступає як особливий рід взаємодії. Тому теорії соціальної дії, що виникають в межах так званого загального модерністського проекту, передбачали не стільки пояснення дії, скільки оволодіння дією так само, як і світом. А інтелектуал, що теоретизує, самою своєю рефлексією вважає, що може змінювати суспільство. Думка є дія. А це означає перспективу можливої зміни самого суспільства. Драматизм сьогоденного стану суспільства полягає в усвідомленні болю від придушення дії, вимушеної стати бездіяльністю (яке є гірший спосіб діяння). Цей екзистенційно пережитий стан породжує почуття тривоги, усвідомлення несправедливості того, що відбувається, що породжує відчай і очікування соціальних катаклізмів, які розколюють світ.

Мета статті – виявити логіку трансформації концепції соціальної дії з методологічних позицій постмодернізму на прикладі концепції відомого теоретика Зігмунта Баумана.

Проблему соціальної дії, її передумов, структури, механізму прояву та ефективності в повному обсязі почали обговорювати в соціології лише після М. Вебера, тобто, по суті, в ХХ ст. До цього людську дію деяким чином аналізували переважно з боку її мотивації, технології та ефективності або звужували до господарсько-економічної діяльності як суто економічний або виробничий ресурс, тобто як деяку силу, застосування якої породжує соціальну вартість або багатство. Власне в соціологічну площину обговорення її перевів М. Вебер. Передусім, він звернув увагу на те, за якими критеріями саме соціальну діяльність можна виокремити з усього комплексу інших форм людської активності, завдяки чому формується, реформу-

ється чи трансформується певний соціальний порядок та що саме становить власне суспільний бік людської взаємодії? Що примушує людей діяти задля формування деякого порядку і в його межах? Відповідь економістів – для виробництва та розподілу багатства – явно була спрощеною. Не пояснювали цього й виявлені на той момент фізіологічні та психологічні механізми діяльності як також вродженого прагнення людини до пізнання чи перетворення світу. Усі такі пояснення, очевидно, вели в інший від власне суспільної активності людини бік. Геніальність же М. Вебера полягала у вказівці на суто суспільний бік соціальних відносин, їх спрямованість і акцентованість на сприйняття й оцінку “інших”: це – відносини з “іншим”, задля “іншого”, і в надії на адекватне сприйняття та оцінку “іншого”.

Є момент, важливий саме для аналізу постмодерністської теорії соціальної дії. Між М. Вебером і Т. Парсонсом є відмінності в їх тлумаченні специфіки суспільної активності: М. Вебер акцентував саме на її суспільному, тобто співвідносному характері, тобто він бачив лише їх спільну природу – суспільний характер цієї активності. А Т. Парсонс розглядає її як механізм адаптації, пристосування, що вже передбачає й включає деяку нерівність, де один пристосовується до іншого, і в цьому плані він, очевидно, залежний або якимось підпорядкований.

Прихильники теорії обміну акцентують лише на вартісному чи підвартісному аспекті людської взаємодії. При більш детальному розгляді володарів обмінного ресурсу як основних діячів ці відносини зовсім не обов’язково розглядати як суб’єктно-особистісні. Вони знеособлені, об’єктивовані, бо діють і взаємодіють не стільки самі володарі обмінного ресурсу, скільки самі ці ресурси. А людина виступає скоріше посередником міжресурсної взаємодії. Людина ж зовсім не визначає природу, процес і результат такої взаємодії; ця взаємодія залежить скоріше від об’єктивної обмінної вартості самих ресурсів, а людина тут – посередник, засіб, механізм, щось достатньо другорядне. Отже, теорія обміну хоч і розкрила певну специфіку суспільної активності, проте втрачала при цьому людину, суб’єкта самої цієї активності, у результаті чого обмін здійснюється безвідносно до людини як соціального діяча.

В інтеракціоналістських концепціях акцент зроблено на суб’єктивному рівні людської взаємодії, на тих смислах і значеннях, які її учасники приписують один одному або ситуації. Проте надмірна залученість суб’єктів взаємодії в сам процес взаємодії породжує іншу залежність – від приписуваних значень, їх кодування й розшифровки, суб’єктивних рефлексій та інших оціночних актів. Така чи то фатальна, чи то глобальна (тотальна) залежність від взаємної суб’єктивності позбавляє суспільну взаємодію об’єктивних оцінок і критеріїв оцінювання, породжує хаос, волюнтаризм, включає в процес надмірний обсяг випадковостей, спонукає співучасників шукати якісь допоміжні “знаки”, “дешифрувальні азбуки-шифри”, супутні щасливі й нещасливі обставини тощо. Зрештою, така взаємодія трансфор-

мується в деяке видовище, театр, де наслідок взаємодії визначається не ресурсами й навіть не особистими здібностями, досвідом чи обдаруваннями “соціальних акторів”, а їхніми суть артистичними потенціалами, здатністю “зіграти роль”, видати себе за когось іншого. “Гра” і “вистава” драматизують взаємодію, приносять однобічне чи навіть обопільне задоволення, проте виникає проблема адекватності соціальної взаємодії чи то очікуванням акторів, чи то функціональному призначенню самої ситуації (наприклад, коли політики або інші соціальні суб’єкти маніпулюють настроями, мотивами чи поведінкою своїх контрагентів).

Постмодернізм заперечує раціональність, хоч і з різною масштабністю та інтенсивністю самого заперечення. Як же виглядає соціальна дія в такому контексті?

Найбільше уваги концепції соціальної дії серед постмодерністів приділяв З. Бауман [1]. Термін “постмодерн”, за З. Бауманом, належить до того типу суспільств, які сформувались переважно в Західній Європі й Північній Америці в другій половині ХХ ст. Постмодерне суспільство поєднує в собі ознаки традиційного (модерного) і новонароджуваного (постмодерного) суспільства, при цьому не зводяться до жодного з них, а й суттєвим чином їх заперечуючи. Постмодерн певним чином завершує історичну еволюцію, яку пройшла Західна Європа, розпочинаючи цей хід десь у XVI–XVII ст.

Водночас модерне суспільство має віджилі моменти, перехідні ознаки й новонароджувані характеристики, які у своїй сукупності визначатимуть обличчя суспільства майбутнього. Відповідно до цього соціологія як теорія цього процесу утримує в собі також перехідні ознаки.

Найпростішим чином постмодерн можна характеризувати як розвинений модерн, що розкрив весь закладений у ньому потенціал і ресурсні можливості. Це означає, що постмодерна суспільна свідомість усвідомлює себе не як модерн у собі, а як модерн для себе. Історичне становлення модерну супроводжувалось прагненням до малообґрунтованого і ще менш продуктивного універсалізму, нав’язливої гомогенізації, нудної монотонності й нічим не обґрунтованого, а тому суто формального прагнення до “остаточної ясності”. Відповідно до цього постмодерн можна характеризувати як, з одного боку, “звільнений” (букв. – емансипований) модерн від хибної свідомості, з іншого – як такий новий соціальний порядок, в якому всі, у тому числі й особливо – приховані, можливості модерну знаходять свою розвинену форму і справжню суть.

Те, що відрізняє постмодерне суспільство від модерного, такою самою мірою має виявлятися у відмінностях між постмодерністською та модерною (класичною) соціологіями. Постмодерна соціологія має рішуче розірвати будь-який зв’язок з класичною соціологією, з її термінологічним апаратом, визначенням предмета й методології та технології дослідження, вихідними принципами, особливо раціоналізації, систематизації й універсалізації.

Уся ця негативістська діалектика постмодерну ґрунтується на тому, як стверджує З. Бауман, що модерн ніяким чином не може бути охарактеризованим як деякий нормальний соціальний порядок, де суспільство в стані глибокої кризи, воно постійно здійснює самозаперечення, самонегачію, саморуїнацію. Відповідно до цього, основним критерієм зрілості, досконалості й науковості постмодерної соціологічної теорії буде її самодистанціювання, заперечення, критика, відхід від класичної соціології.

Що для цього треба зробити в першу чергу? Відмовитись від усіх форм органіцизму, біологізму, екслібризму, взаємного адаптивізму, універсалізму і, нарешті, тоталітаризму, насамперед, від парсонівського й постпарсонівського підходів, ґрунтованих на телеологічній інтерпретації суспільства. Замість цього соціологічна теорія має розпочинати з прямо протилежних аксіом: визначити дезінтеграцію, неврівноваженість, антагонізм, дисгармонію, безлад, дисконсенсус, конфлікт тощо природним, нормальним і очевидним станом суспільства та необхідною передумовою його дослідження чи інтерпретації.

Окремі структурні елементи суспільства завжди перебувають у ньому в неузгодженому й опозиційному один до одного стані, а загальний вигляд будь-якого соціального порядку скоріше нагадує калейдоскоп або коловорот. Для пояснення подібного стану суспільства Дельоз і Гваттарі висувують поняття “різома”. Це термін з ботаніки, де він означає вид трави, відомої під назвою “елевзина”, яка розростається виключно горизонтально, посилаючи в усі боки повзучі нагони, з яких утворюються нові рослини, що потім випускають власні нагони, захоплюючи певну територію, утворюючи в такий спосіб безперервну поверхню без глибини, верху чи низу, центру чи периферії. У концепції постмодернізму його використовують для позначення такої форми розвитку, що відбувається через найпростішу бінарну опозицію [більш дет. див. 2].

Постмодерністська соціологічна теорія повинна також звільнитись від таких метафор, як прогрес, регрес, розвиток, занепад та близьких до них. Локальні випадкові соціальні трансформації, реформації чи деформації між собою не пов’язуються й взаємно між собою не накладаються, хіба що випадковим і незрозумілим або безпричинним способом. Такі події не можуть бути подані лінійним чи якимось іншим однопорядковим способом, їх не можна розглядати за критеріями більшої чи меншої гомогенності, відмінності, органічності, раціональності, доцільності. Єдина очевидна константа в суспільстві полягає в його перманентній змінності, мобільності, трансформаційності, чий чинники, механізми й напрям ніколи не можна заздалегідь вказати, хіба що вгадати. Метафорою такої ситуації найкраще слугує образ броунівського руху. Ще більш точно це можна назвати недетермінованою невизначеністю або невизначеною недетермінованістю [1, с. 238–241].

На думку З. Баумана, традиційна (сюди він включає як раніше існуючі, так і сучасні не постмодерні напрями) соціологія, виходячи з принципу

раціональності, причинності, об'єктивності, незворотності, закономірності, очевидності, вимірюваності тощо, здатна презентувати лише деяку зовнішню видимість реального функціонування суспільства, його дещо змертвілий згаслий зникаючий, застиглий бік або вигляд. Про це свідчать, зокрема, і застосовувані при цьому поняття, такі як “система”, “структура”, “соціальний організм”, “функція”, врешті-решт, само поняття “суспільство”.

Постмодерністська теорія тому прагне витиснути із самого дослідницького поля будь-яке згадування про історичну необхідність, соціальні структури та все з ними пов'язане. Замість структур увага має бути прикута до агентів дії, замість соціальної інтуїції – виключно до габітату (habitat), тобто заселеного людьми простору їхнього “соціального поля” або співжиття; слід враховувати не зовнішні причини чи фактори, а виключно їхні “життєві проекти”. Габітат З. Бауман розшифровує також як простір, в якому оперують агенти соціальної взаємодії. Цей простір доставляє агентам ресурси взаємодії, а також територію з її можливостями вільного вибору й залежностями, які сприяють чи протистоять реалізації агентами їхніх життєвих проектів або “бізнесів життя” [1, с. 240–241].

Проте ці всі життєві “бізнес-проекти” в більшості випадків протистоять (хоч можуть і збігатися) між собою, утворюючи конкурентне, хоч інколи й солідарне, поле взаємодії. Спосіб, яким відшуковуються та поєднуються між собою цілі й засоби реалізації бізнес-проектів, утворюють деякі типи взаємодії, які можуть бути більш вільно чи більш вимушено обиратись і реалізовуватись, утворюючи більш просторі чи більш вузькі “щілини ціледосягання”, в межах яких і розгортається індивідуальна чи колективна соціальна самодіяльність. Як пише з цього приводу сам З. Бауман, “вибір, у межах якого життя актив взаємодії формується й стверджується, виглядає як об'єктивно, так і суб'єктивно процесом самоконституювання” [1, с. 241]. А саме самоконституювання краще розглядати як “самозбирання” чи “самомонтаж” (self-assembly). Виходячи з таких міркувань, З. Бауман пропонує традиційні поняття, такі як “суспільство”, “нормативний порядок”, “група” (клас, етнос, конверсія тощо), “соціалізація”, “контроль” замінити новими термінами: “соціальність” (sociality), “габітат” (habitat), “самоконституювання” (self constitutions); “самозбирання” (самомонтаж) (self-assembly) [1, с. 241].

Чи має, і якщо має, то який саме сенс, така суто лінгвістична операція заміни термінів? Чи не є вона звичайною мовною грою прибічників постмодернізму, в принципі схильних до цього, про що свідчить той авторитет, яким користується серед них засновник теорії мовних ігор Л. Вітгенштейн? Повною мірою відповісти на ці запитання поки що зарано, зважаючи на ту обставину, що цей напрям ще не пройшов повністю весь етап перевірки критикою. Тому поки що вкажемо на ті прагнення, інтенції, яких досягають постмодерністи, прагнучи трансформувати висхідні постулати й принципи соціологічного аналізу. Заміна поняття “суспільство” на “сус-

пільність” або “соціальність” тут, скоріше за все, спрямована на те, аби акцентувати на відкритості, розкритості, поліморфізмі, здатності до змін і трансформацій. Логічно до цього прилягають й інші терміни: габітат вказує лише на деяку тимчасову чи ситуативну ніби заселеність людьми свого соціального простору, який вони завжди не лише можуть, а й зобов’язані змінити, певним чином трансформувати через індивідуальну або групову, висхідну або низхідну соціальну мобільність. Додамо до цього також фізичну (горизонтальну) міграцію, соціалізацію й соціальні комунікації, котрі не дають змоги суспільству особливо застоюватись, застигати у своїй уже набутій якості. Головне, проте, полягає в тому, що тут З. Бауман та його колеги підкреслюють таку характерну для сучасного суспільства ознаку, як його транснаціональні, глобалістські тенденції, які особливо наочно виявляються в прагненні зламати, зрушити, потіснити національні кордони класичного капіталізму або, за їх термінологією, модерного суспільства. Відповідно до цього З. Бауман, виводить основні ознаки постмодерного суспільства. Зокрема, у постмодерному суспільстві габітат стає комплексною системою. Комплексність при цьому тлумачиться не як механічна, а як органічна система. Вона при цьому відрізняється такими сутнісними ознаками: 1) є зовсім або мало передбачуваною у своїх наступних станах; 2) є зовсім або мало підконтрольною чи залежною від зовнішніх статистично розподілених факторів типу “ефекту метелика”. Наслідки цих двох відзнак, у свою чергу, виявляються в такому: системність габітату не може уявлятися та інтерпретуватись із використанням такої метафори, як організм, на чому свого часу наполягали О. Конт та інші фундатори соціології, як також і в структурно-функціоналістському контексті в термінах функціонального/не функціонального. Послідовна трансформація людських габітатів не є також ззовні чи внутрішньо стало мотивованою поведінкою або обмеженою зовнішніми формальними обставинами чи логікою якоїсь іншої детермінації. Тому не має ніякого сенсу прагнення якомось передбачити, тим більше визначити подальшу динаміку габітату. Не впливають на значущість (могутність, здатність визначати напрямок руху або його наступні чи кінцеві стани) також розмір, величина та інші характеристики. Статистично мізерний фактор може викликати наймогутніші зміни, а потужний чинник – зовсім не позначатись на еволюції руху.

Постмодерний габітат є складною немеханічною системою також з двох інших причин: 1) він не є доцільно діючим суб’єктом чи агрегатом, виявляючись як деяка доцільно діюча консолідована група чи організація. Нарешті, габітат є заселеною такою кількістю самочинно діючих агентів, поведінка яких настільки різноспрямована й внутрішньо суперечлива, що не може справити скільки-небудь помітного впливу на інший габітат. До того ж кожна реалізована, навіть з успіхом, дія ніколи не вичерпує всього потенціалу можливих дій у межах даного чи інших габітатів, а тому безслідно в більшості випадків гине в стихійній мережі дій, взаємодій і про-

тидій. Звичайно, деяка залежність агентів дії один від одного має місце, але її практично неможливо фіксувати й визначити як наслідок чи суму наслідків. Тому краще, корисніше і продуктивніше виходити з того, що всі дії автономні, нічим не детерміновані, випадкові й безрезультатні або, що теж саме, тотальні та повсюдно результативні.

Автономність агентів дії означає, що вони лише залежні частково, якщо не повністю незалежні, один від одного. У більш широкому контексті це означає, що суб'єкти дії вільні ставити перед собою будь-які цілі, вишукувати для їх досягнення будь-які засоби, входити в кооперативні чи договірні відносини з будь-ким. Усі інші, продовжує далі автор, ко-габітанти (співмешканці, вони ж співдіячі і співшукачі) являють собою сукупність "можливостей" або "проблем", завдяки чому можуть сприяти або гальмувати реалізацію проекту, навіть якщо це "самопроект" з мірою "самоконституювання". Ініціативний суб'єкт має право їх враховувати чи не враховувати залежно від супутніх обставин свого власного само-конституювання. За ідеальних обставин (максимізація можливостей і мінімізація перешкод) агент вільний діяти в обраному напрямі так довго, як довго це дозволяють йому задані обставини, внутрішня податливість чи спротив ситуації.

Територія (простір) соціальної взаємодії разом з учасниками взаємодії (*habitat*) характеризується значною диференційованістю, крім того простору, який агент дії вже засвоїв чи присвоїв і звідки він здійснює свою доцільну активність. Габітат, як місце й простір взаємодії, характеризується також крайньою невизначеністю. Територія взаємодії заселена супротивниками та конкурентами з відмінним визначенням ситуації, різною ресурсною озброєністю, рівнем консолідації й організації чи самоорганізації. Найбільш неприємною чи несприятливою (можливо, також шкідливою) обставиною тут є загальна невизначеність, амбівалентність ситуації, яка в кожен даний чи наступний момент взаємодії залишається значною. Проте будь-яка окремо взята ситуація є достатньо чутливою до тих змін, які відбуваються навколо, а ці зміни, у свою чергу, мають достатньо епідемічний характер. У нашому випадку – це здатність впливати на локальну й загальну ситуацію взаємодії, коли деякий висхідний імпульс чи початкова ініціатива заражає своєю енергією все навкілля, приводить його в рух, викликає дієві хвилі по всій поверхні габітату. Цей загальний рух спонукає всіх співучасників шукати деяку загальну ритміку, патерн, принцип чи правило взаємодії.

Цей пункт є найслабшим місцем цієї концепції. Бо виникає питання: на якій основі можлива наступна організація, особливо якщо мати на увазі енергійне заперечення раціональних форм мислення з боку прихильників постмодернізму. Якщо абстрактно-логічне мислення як досить ефективний механізм узагальнення, уніфікації й координації заперечується, то цю функцію має взяти на себе якась інша форма мислення. Поки постмодерністи не вкажуть на неї, не виявлять її облік і механізм дії, доти постмодернізм буде мати свою власну ахіллесову п'яту.

Висновки. Соціальні трансформації в західних країнах, що впливають на процеси й в Україні, спричинили істотні зміни в соціологічному теоретизуванні. Серед соціологів тривають дискусії стосовно необхідності переосмислення предмета, характеру, специфіки та завдань соціології, її ставлення до надбань класичної соціологічної думки. Незважаючи на певну суперечливість думок, визнається важливість, передусім, змістовної сутності полеміки. Таким чином, новітні уявлення про соціальну дію залишаються не просто дискусійними, але такими, що привертають увагу соціогуманітарного дискурсу.

Список використаної літератури

1. Bauman Z. Intimations of Postmodernity / Z. Bauman. – London : Routledge, 1992. – 268 p.
2. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Е. Вінвіста та В. Е. Тейлора ; пер. з англ. – Київ : Основи, 2003. – С. 361–362.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014.

Щербина В. В., Пенчук И. Л. Социальное действие в постмодернистской концепции

В статье анализируется рефлексивное осмысление социального действия в ситуации постмодерна известным теоретиком З. Бауманом в сравнении с классическими концепциями.

Ключевые слова: *социальное действие, социальность, габитат, самоконституирование, самомонтаж.*

Scherbina V., Penchuk I. Social Action in a Post-Modern Concept

In the article the reflexive understanding of social action in a situation of post-modern known theorist Z. Bauman, compared with the classical concepts. Social transformation in Western countries, affecting processes in Ukraine, resulted in significant changes in sociological theorizing. Among sociologists ongoing debate on the need for rethinking of the subject, nature, and the specific tasks of sociology, its relation to the achievements of classical sociological thought. Thus, the latest ideas about social action are not just discussion, but those which attract the attention of social discourse.

Social transformation in Western countries, affecting processes and in Ukraine, led to significant changes in sociological theorizing. Among sociologists ongoing debate on the need for rethinking the subject, nature, and the specific tasks of sociology, its relation to the heritage of classical sociological thought. Despite some controversial opinions, recognizes the importance, above all, the essence of meaningful debate. Thus, new ideas about social action are not just controversial, but those that draw attention to socio-humanitarian discourse.

Key words: *social action, sociality, habitat, self constitutions; self-assembly.*